

JEZYKOZNAWSTWO

Michael Moser

Universität Wien

Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem

**ПРО „ПРОСТУ РУСЬКУ” МОВУ ЛЬКАРСТВА
НА ОСПАЛЫЙ ОУМЫСЛЬ ЧОЛОВЬЧІЙ 1607 Р.**

**On the “Common Ruthenian” Language
of *A Remedy for the Idle Human Mind of 1607***

ABSTRACT: The study analyzes the Ruthenian language of a remarkable bilingual print that appeared in the important Orthodox cultural center Ostrih in Church Slavonic and in Ruthenian “prosta mova” (“common language”) in 1607. It offers a critical evaluation of earlier studies and adds several new observations and theses.

KEYWORDS: *Lěkarstvo na ospalyj oumysľ čolověčij*, Demian Nalyvajko, Middle Ruthenian (Ukrainian) language, Prosta mova, (Middle) Ukrainian (Ruthenian) orthography, phonetics, and morphology

1. Дві писемні мови українців ранньомодерної доби

За ранньомодерної доби рівень мовної культури „русинів” (українців і білорусів) Королівства Польського й Великого князівства Литовського, а з 1569 р. „Речі Посполитої Обох Народів”, став провідним серед слов’ян східного обряду. Між іншим, так сталося завдяки тому, що названі території опинилися під впливом європейських течій ранньомодерної доби: з одного боку, гуманізм призвів до філологічно свідомого ставлення до першоджерел – перш за все, стосовно тексту Священного Письма, а так само щодо античної спадщини. З другого боку, реформація та контрреформація призвели до нового ставлення до

„народних мов”, адже інтелектуальні еліти дійшли висновку, що і „прості люди” повинні зрозуміти Слово Божіє¹.

Не останньою чергою завдяки цим процесам у Речі Посполитій постали перше повне друковане видання цсл. Біблії (*Острозька Біблія* 1581 р.), перші граматики церковнослов'янської мови у власному розумінні (зокрема *Грамматики славенския правилное Сунтама* Мелетія Смотрицького 1619 р.) та перші об'ємні словники цсл. мови (зокрема *Лексіконъ славеноросскій альбо Имень тлькованіе* Памви Беринди 1627 р.). Так само в Речі Посполитій зокрема в XVII ст. вчені люди вперше в історії земель Русі починали свідомо писати якомога „чистішою” цсл. мовою про суто побутові теми. Усі ці процеси справили величезний вплив на історію цсл. мови загалом; вони дали початок новому періоду в історії цсл. мови, який ми називаємо „новоцерковнослов'янським”².

Водночас русини Королівства Польського й Великого князівства Литовського були першими серед слов'ян східного обряду, які відштовхнулися від того тягаря, яким виявлялася цсл. спадщина тоді, коли йшлося про розвиток нових літературних мов на народних підставах. Передумовою був їхній висновок, що цсл. мова не була достатньо зрозумілою так званим „простим людям” – і тому на те, щоб по-справжньому повчати їх християнської віри, доводилося звертатися до них зовсім іншою, „простою руською мовою”³. Після перших недостатньо сміливих спроб створення такої „простішої мови” за рахунок традиційних жанрів і тематичних сфер цсл. мови (маємо на увазі перш за все видання Франциска Скорини, на перехідному етапі залишилося *Пересопницьке Євангеліє* 1556-1561 рр.) остаточно виявилось, що „проста руська мова” мала ґрунтуватися на традиціях ділової „руської” мови канцелярій Великого князівства Литовського, яка вже була доволі високорозвиненою на всіх мовних рівнях. Виходячи з цих традицій, провідні руські інтелектуали остаточно поставили цю „просту руську мову” – яку, до речі, „простою” називали лише інколи та тільки тоді, коли вона в певних жанрах входила в традиційні царини церковнослов'янської мови – на нове підґрунтя. Вони фактично створили, умовно кажучи, ранньомодерну літературну мову⁴. Величезний вплив на ці процеси справляв зразок польської мови, яка сама лише з другої половини XVI ст. стала потужною ранньомодерною

¹ Див., наприклад, М. Попович, *Нарис історії культури України*, Київ 1998, зокрема ст. 120-207; *Історія української культури*, т. 3: *Українська культура другої половини XVII-XVIII століть*, ред.: Я. Ісаєвич, В. Смолій та ін., Київ 2003.

² Див., між іншим: Nikolaos H. Trunte, *Ein praktisches Lehrbuch des Kirchenslavischen in 30 Lektionen*. Band 2: *Mittel- und Neukirchenslavisch*, München 2001, а також критику цієї праці: М. Мозер, *Церковнослов'янська мова української редакції в дзеркалі міжнародної славістики*, „Українське мовознавство” 2016, nr 45/2, ст. 102-110.

³ Див., між іншим, М. Мозер, *Причинки до історії української мови*. 3-є вид. Вінниця 2011, ст. 40-131 та зацитовану там літературу. Окреме місце в оцінюванні співвідношення цсл. та „простішої руської” мов досі посідає: Б.А. Успенський, *История русского литературного языка (XI-XVII)*, изд. 3-е, Москва 2002.

⁴ Див. М. Мозер, *Причинки...*, ст. 75-111.

слов'янською літературною мовою та якою вчені русини зазвичай володіли не гірше від самих поляків⁵. Цей вплив був таким сильним, що „прототипічна проста руська мова”, яка була в ужитку приблизно між 1570-х та 1670-х роками, відрізнялася від першої перш за все через 1. „руську” фонетику й фонологію, 2. „руську” флективну морфологію та 3. через (переважно) „руський” вигляд тих лексичних морфем та основ, які українська й білоруська мови поділяли з польською. Водночас незважаючи на фонологічну „руськість” лексика прототипічних простомовних текстів була майже зовсім тотожною з польською, водночас вживалася велика кількість польських лексичних запозичень. Синтаксис фактично збігався з польським зразком, це саме стосується службових слів, серед яких також трапилося багато запозичень із польської мови⁶.

Ще одна суттєва новація русинів Королівства Польського та Великого князівства Литовського безпосередньо пов'язана з ідеологічним підґрунтям постановня літературної „простої руської мови”: уперше в історії цсл. мову почали уявляти як таку, з якої можна перекладати іншими слов'янськими, „народними” мовами⁷.

2. Двомовне „Лькарство”

2.1. Церковнослов'янська версія

Окреме місце в порушенні названої традиційної тенденції до диглосії, певна річ, посідають двомовні церковнослов'янсько-русські тексти⁸. Уже в 70-х роках XVI ст. протестант Василь Тяпинський запропонував двомовне церковнослов'янсько-русське видання Євангелія від Матфея, Марка й початку Євангелія від Луки з коментарями (при цьому «руська мова» в нього ґрунтується на білоруській основі). Згодом двомовні видання поставали також на території сучасної України⁹. Мова одного з цих видань – ідеться про нещодавно перевидане факсимільним друком *Лькарство на вспалый оумысль чоловічій* (далі: Л) 1607 р.¹⁰ – є предметом цієї статті.

⁵ Див. М. Мозер, *Причинки...*, ст. 112-131, а також М. Moser, *New Contributions to the History of the Ukrainian Language*, Edmonton – Toronto 2016, ст. 64-76. Щодо польськомовної літератури, написаної українцями, див. R.P. Radyszewskyj, *Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku*, Kraków 1996, а також роботу Івана Вагилевича: Jan Dalibor Wagilewicz, *Pisarze polscy Rusini, wraz z dodatkiem „Pisarze lacińscy Rusini”*, do druku przygotował i przedmową poprzedził R. Radyszewskyj, Przemyśl 1996.

⁶ М. Мозер, *Причинки...*, ст. 112-131.

⁷ На цьому особливо наголошував Борис Успенський: В. Успенский, *История...* ст. 340-408.

⁸ Там-таки.

⁹ В. Мойсієнко, *Перекладацька майстерність староукраїнського книжника*, [в:] *Лькарство на вспалый оумысль чоловічій*, відп. ред.: В. Мойсієнко, т. III [наукове дослідження], Житомир 2017, ст. 6-22; тут: ст. 6.

¹⁰ *Лькарство на вспалый оумысль чоловічій*. Факсимільне видання „Лькарства” 1607 р. [т. I] в комплекті з транслітерованим текстом [т. II] та науковим дослідженням [т. III], підготували до видання: В.М. Мойсієнко, Н.П. Бондар, О.Ю. Макарова, С.П. Радомська, т. I: відп. ред.: В. Мойсієнко, Житомир 2017.

Доволі обширний друк Л. містить два твори Івана Золотовустого: *Слово о покаяніи къ Федору мнхоу испадишему* та *Слово в еже вбаче вьсоуе мате^мса всакъ члкъ живый*, а також тестамент царя Василя I Македонянина¹¹ сину Левові під назвою „Василіе в ХѢ црѣ грекомъ. Лвоу възлюбленномуу сѣоу, и сьцрѣствоующемоу. в добродѣтели наказаніе”. Зміст цих творів зводиться до головної християнської моралі: все земне минає; того, який веде своє життя по-християнському, чекає рай.

У своєму ґрунтовному дослідженні мови Л. відомий житомирський дослідник Віктор Мойсієнко доводив, що цсл. текст цього видання ґрунтується на версії, написаній на підставі сербської редакції (при цьому у сербській редакції є сліди болгарського зразка). Цю сербську редакцію або сам Наливайко, або один з його сучасників, можливо й якийсь попередник перетворив на „руську“, точніше: українську редакцію¹².

Як саме було перетворено сербську редакцію, оприявноє наступний фрагмент (що наведений і Мойсієнком)¹³:

Поноуж^лаеть¹⁴ и нѣдро гльбинное рыболовца. Ст^ла мрѣжѹ вьвергъ и многъ вт сѣщи^х вь мори ловь вбьемь, раз^лырающѹсе брѣменемь¹⁵ мрѣжѹ и стрѣгъ привлачи^т. и ловить чещѹ свѣро питатель, Ст^ла горы испитавъ и врѣхы горамъ вбраслыж разгнѹвъ, сь свѣтлѣмь и богатнѣмь възвратитє ловомъ. аще же иже в прибытко^х и лово^х оустрашеніимъ, сладакъ иже о си^х трѹдь бываеть. Колми паче иже црковное ловещимъ нѣдро. им же прибытькѣ не днѣвны и ниже поземны, нѣ самое нб^сное цр^ствіе ест. И принеси оубо възлюбленне и днѣ, вт двѣдски^х гѹслеи пѣснѣнны възѹударимъ гла^с. и сь Двѣдомъ члчѣскоую хоудость вблывчивше рьцемъ. Сѹбаче вьсоуе мететєсѣ всакъ члкъ живыи. (Срб. 172 зв.)¹⁶.

Поноуждаєт' надро глоубин'ное рыболовца. егда мрежю вьвергъ, и многъ вт соущихъ вь мори ловь вбьемь, раздирающоуся бременемъ мрежю истрѣгъ привлачить, и ловить чашоу свѣропитатель, егда горы испитавъ, и врѣхы горамъ вбраслыа ра^ттноув', сь свѣтлѣ^м и богатѣмь въз'вратитєса лово^м. аще же иже в прибытокъ и лово^х оустрашенымъ, сладокъ иже в сихъ троудъ бываеть. кольми паче иже црковное ловащимъ нѣдро. им же прибытокъ не днєвны ниже поземный, но самое нб^сное цр^ствіе єст. Принеси оубо въз'любленне и днє^с, вт двѣдскихъ' гоуслей пѣснѣнный въз'оударимъ гласъ. и сь Двѣдомъ члч^скою хоудость вблывчивше рьцѣмъ. вбаче вьсоуе матетєса всакъ члкъ живый¹⁷.

¹¹ Як вказує В. Мойсієнко, цю назву запропонував саме Дем'ян Наливайко, тоді як у науковій літературі цей твір відомий під назвою „Учительні глави”. Справжнє авторство тексту сумнівнє, див. В. Мойсієнко, *Перекладацька майстерність...*, ст. 6.

¹² В. Мойсієнко, *Перекладацька майстерність...*, ст. 7-9.

¹³ Там-таки, ст. 7.

¹⁴ З технічних причин не подаємо низку надрядкових знаків.

¹⁵ У назагал сумлінній транслітерації трапляються кілька сумнівних місць щодо словорозділу, які ми тут не беремо до уваги.

¹⁶ Сербський список, що ним користувався В. Мойсієнко: *Златоуст, сербская редакция, 1574 г.* (Любляна, Народная и университетская библиотека, собр. Е. Копитара, № 5). Опис: Vladimir Mošin, *Kopitarjeva zbirka slovanskih rokopisov in Zoisov cirilski fragment iz Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani*, „Dela” 1971, vol. 25, s. 81-88.

¹⁷ Цит. за В. Мойсієнко, *Перекладацька майстерність...*, с. 11.

Хоча ми у цій статті не будемо займатися цсл. текстом Л., варто вказати на головні зміни, що їх запроваджено в цьому фрагменті (залишаємо поза увагою наголос): 1. східнослов'янїзація ерів і їхніх рефлексів: *сладакъ* > *сладокъ*, *прибытъкъ* > *прибытокъ*, *въбемь* > *въъемь*, *бываетъ* > *бываеть*, *ловить* > *ловить* (у закінченнях 3-ої особи теп. ч. ъ етимологічно правильне на підставі цсл. мови), *горамь* > *горам'*; *колми* > *кольми*; *истръгъ* > *истръгъ* (збережено написання групи плавних згідно з традиціями другого південнослов'янського впливу), а також *врѣхы* > *врѣхи* (заміна еру неправдива); 2. східнослов'янїзація рефлексу *СьЛС*: *въврѣгъ* > *въвергъ* (непослідовна, пор. 1.); 3. східнослов'янїзація рефлексів метатези: *мръжъ*' > *мрежю* (див. також запровадження м'якого ж'); *брѣменемь* > *бременемь* (див. також запровадження етимологічно неправильного, типового для східнослов'янської редакції заднього еру); 4. запровадження етимологічно правдивих написань: *испитавь* > *испытавь*, *въблчивше* > *въблчивше*, *разъирающѣсе* > *раздирающуюся* (див. також [непослідовне] запровадження довгого закінчення дієприкметника, *ръцемь* > *ръцѣмь* (з запровадженням етимологічно неправильного заднього еру), *чещъ*' > *чѣщю*, *мететсе* > *мѣтетса*, *възвратитсе* > *въз'вратитса*, *ловецимь* > *ловацимь*; *въбрасльж* > *въбрасльж* (етимологічно неправильний великий юс мабуть потрапив до серб. версії з болг. зразка)¹⁸; *гльбинное* > *глоубин'ное* (єр на місці заднього носового у серб. версії очевидно походить з болг. зразка, де мабуть був задній ъ), *въсакъ* > *всакъ* [див. сучасне серб. *svaki*]), *нѣдро* > *надро* (запровадження побічної форми [див. укр. *нідро* поряд з етимологічно тотожним *надро*, історичні форми *нѣдро* та *нядро* на східнослов'янському мовному ареалі, а також, між іншим, пол. *niadro*]; понижені форми *нѣдро* не замінені); 5. морфологічні зміни: *не днѣвны и ниже поземны* > *не дневны ниже поземный*: в одному з прикметників запроваджено традиційне цсл. закінчення з кінцевим -j; *съ свѣтльмь и богатнѣмь* [...] *ловомь* > *съ свѣтлѣ^м и богатѣмь* [...] *ловом^м* (тільки в одному випадку ці неправильні з традиційної перспективи прикметникові закінчення [що, мабуть, також вказують на джерело болгарського походження] замінені другим, також нетрадиційним закінченням; *w прибытко^x и лово^x (оустрашенїемь)* > *w прибытокъ и ловохъ (оустрашенемь)*: одну з нетрадиційних форм іменникових закінчень місц. відм. мн. замінено формою зн. відм. одн., мабуть під впливом укр. [та пол.] мови); *оустрашенїемь* > *оустрашенемь*: запроваджено традиційну для східнослов'янського простору форму; 6. суто орфографічна зміна полягає в запровадженні літери йот замість *и*: *гѣслеи* > *гѣслей*, *пѣсньныи* > *пѣсньный*; 7. союз із серб. версії видалено: *И принеси* > *Принеси*. Форма *възлюбленне* > *въз'любленне* дивує в обох версіях. Як видно з цього стислого огляду, східнослов'янїзацію цсл. мови було проведено ні послідовно, ні бездоганно.

¹⁸ Щодо болг. зразка див. слова Владимира Мошина: „Jacimirski domneva, da je bil trnovski rokopis predloga za enega od vmesnih prepisov. Posamezne posebnosti, iz katerih bi mogli sklepati o tem – mali *jus*, *zelo* v obliki **З** s kljukico z desne – so samo v drugem delu knjige. Zato smemo domnevati, da je bila za ta del uporabljena predloga z bolgarsko osnovo” (див. Мошин, *Kopitarjeva Zbirka...*, ст. 81).

2.2. Переклад руською мовою

Перекладач „простою мовою” підписався у передмові до свого твору як „Даміанъ», недостойный презвитерь“ (VII)¹⁹. Разом із попередніми дослідниками ми виходимо з того, що йдеться про Дем’яна (Даміана) Наливайка, учасника острозького освітянського середовища, чиєму перу належать ще два двомовні тексти, а саме передмова до видання *Охтайкъ сирѣчь всмогласникъ* (1603-1604 рр.) та *Лекції словенскіє Златоустого въ Бесѣдъ свѣльскихъ въ иереа Наливайка выбраніє* (перед 1627 р.)²⁰.

Про те, чому «Даміанъ» переклав ці тексти «простою мовою», він сам міркує у передмові до Л:

Для того и простою мовою на другой сторонѣ слово в слово догожаючи вырозѹменья того пожит’коу и потребѣ, написати важил-ем’са. Що все ласкавому твоєму баченью и себе самого w^тдаю (1).

Наприкінці твору перекладач додає класичну „captatio benevolentiae”, у якій знову-таки згадує окремо про мову свого перекладу:

[...] Если-мъ тежъ в перекладанью на простоую мовоу невласне положилъ, альбо в чомъ не догодилъ, ты», іако моудрый», поправъ. а мнѣ», іако чоловѣкови», перебачъ. А тоую мою подлоую працоу, іако два пѣнажки з’ оубогого довѣтпоу смыслоу моего», прошоу ласкаве прійми. Единъ потѣха, и подношенъ людемъ оупалымъ. а другій, наука, преложонымъ и паноуючимъ ведлоугъ свѣта (177-178).

Як слушно підкреслює Віктор Мойсієнко, руський переклад з цсл. версії доволі вільний: „у багатьох випадках описові звороти значно більші за обсягом від церковнослов’янського тексту”²¹, а „в низці відповідників свідомо чи несвідомо автор відходить від оригінального тексту, оминаючи в перекладі деякі лексеми та вирази [...]”²².

Далі ми пропонуємо кілька стислих спостережень стосовно техніки перекладу:

– Доволі часто перекладач вдало замінює однокорінні форми в цсл. тексті перекладач різнокорінними: *соудителень бо есть помышленіѹмъ и мыслемъ ср^дца соудіи внѣ. Но еда немощъ естества речеши, и еже не възмоци понести иго; и кїи се ѡвѣ^т е^с, иго не възмоци блгое понести. > Розезнавцею бовѣ^т*²²

¹⁹ Пагінацію матеріалів з тексту Л далі подано без будь-яких додатків. Пагінація факсимільного видання та транслітерованого тексту ідентичні, це само стосується пагінації цсл. і руського тексту.

²⁰ В. Мойсієнко, *Перекладацька майстерність...*, ст. 6.

²¹ В. Мойсієнко, *Перекладацька майстерність...*, ст. 15.

²² Там-таки.

є^с оумысламъ и мысле^м сер'дечнымъ соудѣа вный. Ци ли те^{жс} слабостю натоуры вымовлатиса боудеишь; и иже-сь не здоужалъ понести гарма (98).

– У наступному прикладі перекладач вдало замінює багатозначний цсл. іменник *мечтаніє* конкретнішим запозиченням *помпа*, так само руські вирази *похльбцовъ оуслѣзованъа*, *в дши не^обальство*, *оумысль роспоуценыи* та *животъ спростъный* конкретніші за цсл. *ласкателное слѣженіє*, *дшевное вслабленіє*, *мысли разлитіє* та *житіє мокрое: где сихъ мечтаніє* вно ннть; *погибе. вечера мнwego цън'ныа. моусикій мнwжество. ласкателное слѣженіє. смѣхъ мнwгій, дшевное вслабленіє. мысли разлитіє. житіє мокрое, и вѣрдное и лихое. где ннть; влетѣша вса вна > Где внаа ихъ по^мпа, згубла теперь. И оу^{жс} калаціи коштовные, моузииковъ розмаитость. похльбцовъ оуслѣзованъа, смѣхи розмаитые, в дши не^обальство. оумысль роспоуценыи. животъ спростъный, свовольный и збытечный. где теперь. Все са тое розлетѣло (31).*

– Звертає на себе увагу подвійний переклад іменника *храмъ* у наступному прикладі; очевидно перекладач відчував виразно цсл. характер цього йменника не останньою чергою через те, що в пол. мові немає відповідника; оскільки йдеться про важливий елемент православної віри, перекладач таки хоче зберегти це слово в руському тексті: *сей храмъ стѣийишь бѣ вного, ни бо злато^м, и серебром', но дховною блещашеса блѣ^отїю > И вваа цер'ков^а, альбо храмъ^а, стѣийиши бы^л на^о вный. не злато^м бовѣмъ и срѣбро^м, але дха стго свѣти^лса ласкою (3).*

– Певною цікавинкою є суто місцевий переклад іменника *хольмъ* у наступному прикладі: *на горы и хольмы > на горы и бескиды (23)²³.*

– У багатьох місцях, як і в наступному фрагменті перекладач вдало замінює синтаксичну структуру цсл. тексту, що перенасичена дієприкметниками та номіналізаціями, а водночас переконливо перекладає доволі неоднозначні цсл. слова, як-от *пища* та *гобзованія*: *яко же иже въ роудахъ дѣлающей моука сихъ лютѣйша, егда в̄ троудовъ мнwгихъ внѣхъ и грѣчайшаа жизни въздремавше са видѣтъ себе въ снѣхъ. въ пищахъ и гобзованіихъ, ни единъ же по встаніи съ новомъ вѣдѣтъ блѣ^оть. тако и богатый внь, яко же въ снѣ в настоащемъ житіи в богатѣвъ. по еже в̄сюдоу в̄шествиі гор'кою вною моучашеса моукою > Власне^а, іа^к тые^а, которые в рѣда^х працѣючи^а, те^рпѣтъ моукѣ великѣю, и кѣ^оы по велики^х праца^х вныхъ в го^ркомъ свое^м животъ задрѣмлю^м, и присни^мса имъ во снѣ^а, же в роскоши и в доста^мкѣ соу^м. в'ставши, жа^оное с того сноу потѣхи нѣ мають. Такъ и богачъ вный, якобы оуво снѣ на семъ свѣтѣ былъ богатъ. а по в̄хоженію с того свѣта, срокою вною естъ моученъ моукою (32).*

– Навпаки перекладач часом дещо ускладнює синтаксис, при цьому таки досягає прозорішої структури: *и страдал'ца же зримъ, по многихъ паденіихъ вѣчечники бывша. и воинъ же многажды бѣжавъ, послѣжде храборникъ показаса, и ратники оудрѣжавъ > И нае³дниковъ бачимо^а, же по многихъ*

²³ Слово *бескидъ* саме в цьому значенні подано в *Словнику української мови XVI – I пол. XVII ст.*, Львів 1994, п. г. *Бескидъ*.

оупа^ока^х пасованы бываю^т. И жо^лнгръ часо^м тыль подавши, на вста^тк^у смгль с^я потыкае^т, и непрїятеля звѣтажѣетъ (92); сила же, телеса оубо побѣдами оукрашааетъ, дшевная же прилежанїа помрачааетъ. стажжанїе же добродѣтел'ное, им' же аще пребываетъ, и богатества и блгородїа потребнѣише е^с' > Сила тежѣ, тгьла тылько звѣта^зствомъ здобить, а дшевныя старанья потлоумляет'. але скарбъ цнотъ, кто его собѣ наховаетъ. над' мае^тность и на^о найзацнѣишю фамилію позиточнѣишимъ естъ (133).

– Часом перекладач змінює спосіб речення. У наступному прикладі він замінює питання ствердженням в умовному способі: *Не зриши ли и въ блудилищехъ жен'скихъ, яко къ зловиднымъ и безъсрамнымъ, единоборци и бѣгльци, и звѣрборци, едва пристоупатъ > Могл-есть ты^ж то слыхати²⁴ альбо и видати в домѣ^х нечистыхъ. ижъ з' шпе^тными и нев'стыдливими невѣстами, катове, оурва^нци, и которые з' звѣрами борю^тса, залѣ^ово вбцовати позволяю^т (54).*

– Доволі часто перекладач вдало застосовує риторичний спосіб ампліфікації: *ибо и се чклолюбїа бжїа дгьло е^с, еже не на дол'го намъ протягнуутиса подвиго^т > Абовѣ^т и то великое ласки бжее е^с дгьло, же не на до^лгїи ча^с протягаю^тса наши працї, але на малый и коро^ткїи^и, а^к ико^т м'гнѣти^и, ча^с (38); Помысли житиеская попеченїа, яже всобѣ, и вбецнѣ бываемая. княжеская страхованїа. гражан'скоую завить, даже до послѣднихъ многажды съвершенною бѣдоу > Оуважѣ те^ж собѣ свѣ^тскїе фрасоу^тки, та^к прива^тные яко и посполитые, па^тскїи страхъ. мещанѣ заздрость. же часо^т за найме^ншю речъ найбо^лшаа бѣда (105).*

Зазвичай вільні переклади з додатком поодиноких смислових елементів призводять до більшої чіткості викладу: *и идеже оубо недоугомъ естество въ вѣчанїе насъ вѣлагати вбыче, яко же вѣ много надежда имащихъ здравїа прилежимъ. а идеже ничто же естъ их же вѣрециса подобаетъ, яко же вѣчан'ны^х вѣстаѣаемъ и не радимъ > И та^к, где велїкостъ хоробы до вѣчанїа на^с приводити звыкла, власне а^к которые певною надѣю маю^т в здоро^вю, та^к с^я стараемо. а где нгьмаишъ жа^оное воу^тп^ливости, для чого бы с^я вѣрѣкати пристало. То мы та^к тако бы южѣ сме^ртелныхъ вѣбѣгаемо и не стараемоса (64); никїи же страдалецъ, ввсегда изыидетъ вѣ позорища, и разыиде^тса позорище борити можетъ > Жаденѣ рицерь^и, к^оды с плацѣ^у зьеде^т, по ро^зеха^ню с^я ксмгнѣ, выйграти короны ю^ж не може^т (109).*

До якості перекладу безперечно причиняється чіткіше значення службових слів (у наступному прикладі: прийменників), серед них багато або спільні з пол. мовою або запозичені з неї: *тако и въ внѣ днѣ. не вѣ лица, но вѣ дгьлѣ прїемлетъ кождо достоїное > Так' ^и, власне ^и, и в' внѣи днѣ. не в^з'глаго^т всобы, але за оучин'ки прїїме^т кождый ^и, кто чого годѣ^т (99).*

Далі пропонуємо огляд окремих мовних рис Л., частково на фоні критичної оцінки дослідження Віктора Мойсієнка. Лексичному й синтаксичному

²⁴ У транслітерованому виданні помилково: *сычати*.

рівням приділяємо мало уваги, адже про нього йтиметься в окремому дослідженні.

2.2.1. Орфографія, фонетика, фонологія

Український характер простомовного тексту підтверджується багатьма прикметами. Ми не всі обговорюватимемо, адже багато з них доволі типові для руської мови середньої доби загалом (як, наприклад, вживання діграфу *кз* задля означення вибухового [г], тощо).

Однією з дуже поширених прикмет руської мови середньої доби, що пояснюється історичною фонологією саме укр. мови, є часто засвідчене в Л. написання *ть* на місці *і* в чужих словах, див. *ты^x матерѣи* (17) (див. пол. та лат. *materia*) поряд з *матерїа*, *мѣнютъ* (див. пол. *minuta*, від лат. (*pars*) *minuta*) (21) та *мѣлївны* (див. пол. *milion*, від італ. *millione*) (48)²⁵. Доволі часто в Л. трапляється й українське „нове“ *ть* < *е*, як слушно підкреслює Мойсієнко, див. *камѣнь* (7), *пѣчь* (16), *поломѣнь* (17), *вднѣсь* (19), *вєсьла* (50), *нанѣсь* (103), *мѣчь* (109) (усі приклади наведені Мойсієнком)²⁶. Додаймо один приклад нового „ятя“ в дієприкметниковій формі *рѣкши* (79), водночас вказуємо, що нове ять не вживається послідовно, див. *весельє* (39), *рєкъ* (II, 66, 82; трапляється часто; очевидно, форму вважали вже цел., водночас пол. відповідник *rzekł* уживався часто в текстах раннього XVI ст.), *принєсь* (78).

Далі Мойсієнко вказує на деякі приклади написання *и* замість *ть*²⁷, однак жодна з них не є переконливою: у формах *ими^t* (10) та *имили* (61) поряд з *мѣ^t* (11) ми схильні до іншої інтерпретації ніж житомирський дослідник: якщо подивимося, в яких контекстах ці форми виступають: *Але скоро бы са едно малого поча^mкѣ^t ими^t < аще ли начало мало прїѣметъ токмо* (10), *абы того належачого не имив^тса почат^ткоу < тако да неподобающаго емъ са начала* (30), *але зновѣ са своее дороги имили < но паки пойдоша въ тои же поуть* (61), тоді зокрема на підставі інг्रेसивного характеру цел. зворотів (*прїѣметъ*, не *имѣетъ*; *емъ са*, не *имѣай са*; *пойдоша въ [...] поуть*, не *быша въ поути*) виявляється, що *имити* швидше не є формою дієслова *имѣти*, але що ми маємо справу з дієсловівними формами *имити/їмити* ‘взяти’ та *имитися/їмитися* ‘взяти’, яких у Словнику української мови XVI – I пол. XVII не засвідчено, але які й досі доволі поширені в західніх укр. діалектах²⁸. Нашу тезу підтверджує факт, що

²⁵ В. Мойсієнко, *Перекладацька майстерність...*, ст. 13. Форми наз. мн. *практикарѣ* (16, 58), *поборцѣ* и *ши^tкарѣ* (121), *маларѣ* (130) лишаємо поза увагою, бо в цих випадках ідеться про дуже поширені в парадигмах м’яких іменників чол. р. закінчення: див. *Історія української мови. Морфологія*, відп. ред.: В. Німчук, Київ 1978, ст. 101-102. У формах наказового способу на кшталт *крьчѣте* (8), *не спѣмо* (119) ми також маємо справу з типовим написанням нових форм на *-ть* в дієслівних основах на *-и*.

²⁶ В. Мойсієнко, *Перекладацька майстерність...*, с. 13.

²⁷ Там-таки.

²⁸ Див., наприклад, Д. Савчук, *Словник українських говірок Карпатського регіону – пояснення та походження слів*, Київ – Косів 2012, ст. 48.

дуже часто вживане слово *мѣти* завжди виступає без *и*²⁹. На перший погляд, судячи з транслітерованого видання, є один виняток: *Имѣй в почтивости и в пошанованью, не ве^олѣгі тла заце оуружены^x* (169). Однак у факсимальному виданні швидше є пробіл (*И мѣй [...]*), а цсл. текст (*оубо, и въспрїемли не тѣломъ блгородьныхъ*) також показує, що насправді у транслітерації дійшло до неправильного словорозподілу.

Далі, наявність дієслова *кви^mнула* (180) поряд із іменником *квѣ^mки* (59) також не засвідчує написання *и* замість *ѣ*³⁰; ситуація цілком відповідає пол. зразкові, див. *kwitnąć* поряд з *kwiatki* ще і в суч. пол. мові. Нарешті, форми *невѣдоми* (33) і *невидомо* (153), *невидомые* (135) етимологічно різні (пор. пол. *niewiadomy* супроти *niewidomy*), і це саме стосується форм *незлѣчоные* (164) поряд *незлїчоные* (51), *незлїчоное* (21) (пор. пол. *nieleczony* – у *Словнику польської мови XVI ст.* трапляється також утворення *niezleczony* – супроти *niezliczony*)³¹.

На особливу увагу з огляду на українськість тексту далі заслуговує, як правильно наголошує Мойсієнко, повторне написання рефлексу *ю* з *е* в ново-закритих складах, див. *привюль* (17), *звюль* (30), *своєю мае^mности* (77), *юй* (87), *болювь* (105), *в нюмъ* (178)³². Додаймо цікаву форму *дновъ* (21) з написанням неетимологічного *о* замість *ю* у зовсім паралельній формі *болювь* (105).

Написання *и* замість *ы* чи навпаки трапляються рідко, див. *крьчѣте* (8), *дны* (21), тоді як написання *чистимъ* (141) у транслітерованому виданні є помилковим³³.

Додаймо, що на окрему увагу заслуговує доволі часте неетимологічне написання суфіксу в дієслівних формах мин. ч. рол. р. *-въ < -ль*, див. *Що жъ теды впоустивъ ли ее^o, жебы вѣчне згибла; Жа^oною мѣрою. Але позыскаль и з' и^mшими злѣчивъ, не гнавъ, анѣ бивъ, але взалъ на рамена* (22), *Але и^{юс} сѧ покалѣв^o, а не вѣча^л, по тольки^x безецностиахъ* (24), *Зва^лчивъ на^c хитре шата^h и вбаливъ* (62) і т. д.

Так само варто вказати на чималу кількість неетимологічних написань деяких приєменникових та префіксних форм згідно з правилами милозвучності, зокрема в *< у*: *хитре в чоловікѧ вкрасти и блѣдити* (VI); *Сѣмнѣнье* (*↔*) *чистецъ в' чоловікѧ* (1), *оуво < вѣ: іакобы оуво снѣ на семъ свѣтѣ былъ богать* (32), *из' < сѣ*, див. *из' шатаномъ весполъ веселитисѧ* (72); *оув-*, див. *оувойти схочоу^m* (4), а також форму *оувесь*: *пре³ оувесь вѣкъ* (21); *если бы оувесь свѣ^m позыскаль* (97), *за оувесь вѣ^k* (104), *свѣ^m оувесь перебачивши* (136).

Після шиплячих трапляється *е* у формі *шестѣю* (96), але *о* у формах *вчора* (98), *жона* (101), *чому* (122), а також *вечоръ* (99). Доволі часто *ч* сполучене з *ю*,

²⁹ Ми провели електронні пошуки, які стали можливими через те, що проф. Віктор Мойсієнко щедро поділився електронними версіями обох текстів, за що хотів би йому щиро подякувати.

³⁰ В. Мойсієнко, *Перекладацька майстерність...*, ст. 13.

³¹ *Słownik polszczyzny XVI wieku*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1966, під відповідними гаслами.

³² В. Мойсієнко, *Перекладацька майстерність...*, ст. 113.

³³ У факсимальному виданні етимологічно правильно написано: *Чистимъ* (141).

що може вказати на його м'якість у цій позиції: *чудо* (17), *чудо*^м (15), *чужоло³ство* (101), *чужолоз'ство*^м (100), *чюйнъиши*^м (95), *чужіми* (174), поруч із *чоужей* (24; м. відм. ж. р. одн.), *схочоу*^м (4) і т. д. Написання на кшталт *чл* не виявлено.

Хоча Віктор Мойсієнко зазначає, що „якихось вузьколокальних мовних явищ у перекладі загалом не виявлено”, однак він намагається відокремити деякі специфічні риси, які він вважає суто „поліськими”³⁴.

Мовляв, однією з цих рис на орфографічному/фонетичному рівні є поплутування *e* та *u* в ненаголошеній позиції, що „загалом і зараз характеризує український вокалізм, але в писемних текстах XVI-XVII ст.” переважно трапляється „в західнополіських та волинських текстах, де зміну засвідчено й під наголосом”³⁵. Однак насправді такого явища в Л., здається, не засвідчено. Форми *вылевалъ* (IV) і *влевають* (178) можуть спиратися на зразок польського *wylewać, wlewają* (поруч виступають форми на кшталт *проливати* (9)), а форма *волочешъ* (117) ще й досі є цілком регулярна українська форма дієслова *волокти*.

Справді своєрідну рису Л. являє собою „написання поряд двох літер” у наступних випадках: *не оугамоввоуе*^м (9), *загамоввъючи* (19), *приф^рмов'вати* (53), *достъшов'вали ... пристъшов'вали* (76)³⁶; щоправда, Мойсієнко додає ще й форму *в gee^ннъ* (64), однак у цьому слові подвійне *n* питома, див. грецьке похідне *γέεννα* (і так само сучасне російське *геенна*). Стосовно всіх названих форм (тобто включно з помилково наведеним *в gee^ннъ*) Мойсієнко зазначає: „Непросто сказати, чи це помилка друку, чи відображення якоїсь особливості автора, чи місцева розмовна риса”³⁷. Далі житомирський мовознавець вказує на те, що „подібні подвоєння, які не стосуються закономірностей розвитку українського консонантизму, дослідники писемних пам'яток відзначали вкрай рідко”, та вказує на працю Інни Царалунгої, яка у західнополіських текстах виявила написання: *постановвишише, здороввью, вечисттымъ, вижжевским* (там-таки)³⁸. Однак здається, що про „помилку” навряд може йтися, адже згадані написання трапляються в Л. занадто часто. Зате звертає на себе увагу, що всі випадки стосуються контексту суфікса *-ова-* або *-овова-*, який, як відомо, в українській мові пізніше зазнав підсиленої лабіалізації та перейшов в *-ува-/овува-*; тому можна припускати, що подвійне написання *в* у названих прикладах своєрідно фіксує певен етап у цьому процесі.

Інші гадані „поліські особливості” нас також не переконують. Написання твердого *p* у формах на кшталт *лъкара* (63), *цесара* (128) навряд можна вважати суто „поліською” рисою³⁹, адже депалаталізація з XV ст. відбулася і на Волині,

³⁴ В. Мойсієнко, *Перекладацька майстерність...*, ст. 14.

³⁵ Там-таки, ст. 13.

³⁶ Там-таки, ст. 13.

³⁷ Там-таки.

³⁸ З покликанням на: І. Царалунга, *Вижвівська міська книга XVII ст.*, Житомир 2015, ст. 27.

³⁹ В. Мойсієнко, *Перекладацька майстерність...*, ст. 13-14.

а в надністрянських говірках з кінця XVI ст.⁴⁰. У закінченні *-е* форм множини *вбычае* (132), *звычае* (149) не обов'язково йдеться про діалектні рефлeksi *ʀ*; ми швидше маємо справу з відгомінном польських закінчень (пол. *obuczaje, zwuczaje*)⁴¹. Форма *телесне* (55)⁴², що трапляється у Л. дуже часто, вельми давня саме с *e* в корені, як зазначив уже Юрій Шевельов⁴³. Слово *навем*^m (57) не засвідчує рефлекс *e* з *ʀ*, але відображає первісну форму цього запозичення, див. пол. *nawet* (від сер. в. нім. *wette*). Прикметникові та дієприкметникові закінчення *-ые, -ее* часто трапляється в різних руських текстах того періоду⁴⁴, пор. з Л.: *есть ... нѣкоторые* (61), *своее дороги* (61), *раны зане^oбаные* (63), *милости нашео* (68), *тые которые великіе* (70), *двъ тые речи* (142); це саме стосується займенникових значень у прикладах *оумысли мое* (66), *свое лѣта* (104). Нарешті, форми *по^oлѣгае*т' ... *по^oлегае*т' (98) також навряд засвідчують „локальний північноукраїнський рефлекс **ɛ* в ненаголошеній позиції”⁴⁵, див. пол. *podlegać*. Таким чином, серед гаданих поліських елементів залишається лише форма *два^oцети* (104), яка, однак, також не відображає суто поліську рису, адже підвищення *'a > 'e* (та й далі аж до *'i*) властиве багатьом південно-західнім говіркам.

2.2.2. Морфологія

Щодо морфологічного рівня Віктор Мойсієнко слушно вказує на часто вживане дієслівне закінчення *-мо* у формах *маемо* (6), *перестанемо* (6), *выліймо* (83), та ін⁴⁶. Оскільки житомирський дослідник підкреслює, що „чи не вперше в українській писемній практиці засвідчено форму Н.-З. відм. іменника середнього роду колишніх *јѡ*-основ із флексією *-я(а)*: *звалоє згъла* (113)”⁴⁷, додамо ще один приклад з Л.: *читаньѧ пи^oное* (178); водночас вказуємо на те, що згідно з колективною працею *Історія української мови. Морфологія* такі форми

⁴⁰ Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, Харків 2002, ст. 809.

⁴¹ В. Мойсієнко, *Перекладацька майстерність...*, ст. 14.

⁴² У цьому списку з незрозумілих причин наведено і словоформу *оутече^m* (92), у якій *e* первісне (там-таки).

⁴³ Ю. Шевельов, *Історична фонологія...*, ст. 150-151.

⁴⁴ *Історія української мови...*, ст. 200–201: вказано на те, що закінчення род. в. одн. ж. р. *-оь/-еь* та *-оє/-еє* „функціонують паралельно у межах навіть тієї самої пам'ятки, що підтверджують, зокрема, і найдавніші джерела – грамоти XIV-XV ст.” Що ж до форм множини, див. там-таки, ст. 206: „Цілком імовірно, що перевага в окремих джерелах закінчення *-ые/-ие* пояснюється не тільки орфографічною традицією, але і впливом того українського діалектного середовища, в якому *-ые/-ие* були закономірними як рефлeksi *-ыь/-иь* в ненаголошеній позиції і мали більший, порівняно з сучасним станом, ареал поширення.” Додаймо, що саме ці закінчення також трапляються у суто львівському тексті: „Иньстрѣкція“ („Паменть”) 1609 р. (про цей текст див. М. Moser, *New Contributions...*, ст. 64-76).

⁴⁵ В. Мойсієнко, *Перекладацька майстерність...*, ст. 14.

⁴⁶ Там-таки, ст. 14.

⁴⁷ Там-таки, ст. 20.

„трапляються вже в давньоруських пам'ятках“, а „у XVI ст. форми на -я зупиняються частіше, але засвідчуються вони спочатку лише в пам'ятках середньої Наддніпрянщини, Прикарпаття та Львівщини“, тоді як „пам'ятки Волині, північної Київщини та Чернігівщини знають у XVI ст. тільки форми на -е (-ьє) та дуже рідко на -иє“⁴⁸; далі варто зазначити, що вже *Пересопницьке євангеліє* 1556-1561 рр. та *Граммати́ка словенска* Лаврентія Зизанія 1596 р. містять форми нахшталт *замышленамъ, вестъламъ*⁴⁹.

Далі Мойсієнко зазначає, що наявні в Л. займенникові форми зн. відм. „ню, на ню“ (*насправді швидше: ю, на ню*, проте *ю* не трапляється в Л.) (*и для того та^к потоу^ж нѣю на ню войноу розмаите вынашоль* (93)) типові лише для деяких південно-західних говірок („волинських, подільських, наддністрянських“)⁵⁰. Однак варто було б додати, що у ранньомодерну добу ці традиційні форми були поширені в усьому руському письменстві. Окрім цього, у Л. засвідчено ще інші традиційні короткі форми нахшталт *ми, ма: абы ми вмѣсто тебе слѣжи^л в' влзе^ю ева^ггелію* (81); *але ма ты^м дароуи* (109). А на ще більшу увагу заслуговує нова форма *моу*, яка мабуть являє собою полонізм (що вживається лише в тих говірках, що були під сильним впливом польської мови): *горачесть вного вгна заразь моу в тыль зостанеть* (10), *шестѣю часть па^гства зостави^л моу бы^л Бгъ мѣти* (96).

Щодо морфології, ми хочемо вказати на деякі суто пол. форми, як-от форми теперішнього часу дієслова *быти*, див. *есте^м* (25), *ест-есть* (58, 101; трапляється часто), *есть* (5, 15, трапляється часто), *есте-смо* (6, 70; трапляється часто). Форму *нѣмаши* (V, 4) навряд можна пояснити як результат діалектного стягнення – швидше йдеться про запозичення з пол. *niemasz*, що у ранньомодерній пол. мові часто виступає у загальному значенні ‘нема’. Кілька разів у тексті виступає суто пол. основа *найдоуї-*: *найдоуемо* (69), *найдоуемосл* (132), *найдоуи* (154), *найдоуем^м* (164). Напевно під впливом (ранньомодерної) пол. мови вживаються форми *имешкивай* (105 < пол. *omieszkiwać*), *вплакиваю^м* (113; пол. *opłakiwać*). Так само ранньомодерна пол. форма *zjadzsy* могла стати (частковим) зразком дієприслівника *зьѣ^оши* (25)⁵¹. Так само форма... > Форма... *жваны^х* (*жваны^х потравь*, 57) може також спиратися на ранньомодерну польську форму *żwać*⁵²; у *Словнику української мови XVI – I пол. XVII ст.* наведено два приклади; в обох контексти рясніють полонізмами⁵³.

⁴⁸ *Історія української мови...*, ст. 88. Щодо давніх прикладів див. Л. Бевзенко, *Історична морфологія української мови. Нариси із словозміни*, Ужгород 1960, ст. 67.

⁴⁹ *Історія української мови...*, ст. 96; M. Moser, *New Contributions...*, ст. 42.

⁵⁰ В. Мойсієнко, *Перекладацька майстерність...*, ст. 13.

⁵¹ Див. *Словник української мови*, п. г. *зьѣсти*. У словниковій статті є два приклади дієприслівника мин. ч.; один містить форму *зьи(в)ши*, другий – приклад з Л.

⁵² Електронна версія *Словника польської мови XVI в.* подає, що ця форма дієслова в XVI в. була ще в ужитку, див. сайт: *Słownik polszczyzny XVI wieku* (> Indeks hasel), [в:] <http://spxvi.edu.pl/>, (11.08.2019).

⁵³ *Словник української мови*, п. г. *жвати*.

У формі *зле* (за *зле маючи*, 22) навряд ідеться про українську усічену форму, яка ніде інде в Л. не трапляються, але про запозичення пол. стягнутої форми в ідіоматичному виразі *за *zle mieć**.

Дуже часто в Л. виступають прислівники на *-e*, які скоріш за все треба вважати полонізмами⁵⁴, див. *тасне ивсвечоныхъ* (II), *правдиве* (III), *певне* (III), *хитре* (VI), *вѣчне* (23), *оупрїїме* (72), *добре* (170), *конечне* (175) і т. д. Так само виступають форми з рефlekсами палаталізації: *далеце* (144); *не легце собѣ важь* (153), *сродзе* (34).

Можливо не без пол. впливу виступає префікс *на-* в прикметникових і прислівникових формах найвищого ступеня, поруч із *най-*, хоч слід вказати на те, що цей варіант засвідчений в укр. пам'ятках уже з раннього XV ст.⁵⁵: *Соудьа соумнѣнье нефальшивыи / на намнѣй злого запальчивый* (1), *намнѣй* (13), тобто *на-* виступає тут у суто польських формах порівняння, див. також *напѣшее* (92); поруч із *наймешью* (105), *наймоуоуѣише* (15), тощо.

У дав. відм. одн. іменників чол. р. переважає закінчення *-ови*, що охоплює не лише назви осіб⁵⁶. Цей стан речей у давнину був особливо типовим для говірок Галичини, а також для пол. мови: *добродѣеви* (143); *женихови* (100), *кролеви* (101), *пожиокови* (83), *родови* (62), *розѣмови* (145), *часови* (146), *припаокови* (150), *в'зрокови* (42); в одному випадку виступає *-овѣ*, при цьому варто зазначити, що ця форма виступає у сполученні з польською формою прикметника (наимилшому > наинилшому): *Львоу наинилшомуу снѣвѣ Львоу наинилшомуу снѣвѣ* (125).

У наз. відм. мн. часто трапляється закінчення *-овел/-еве*, яке також типове „переважно для давніх пам'яток Галичини“⁵⁷, а також для пол. мови (там, однак, лише в вигляді *-ове*): *маестатове* (47), *катове* (54), *филозофове* (127); щодо м'ких основ: *моужеве* (IV), *лѣкареве* (23).

Форма місц. відм. у *в' своей влады* (120) суто польська; не лише закінчення (у цьому контексті), але й сама лексична основа є безперечним запозиченням з польської мови. Так само, хоча закінчення дав. мн. *-омѣ* не обов'язково слід вважати польським, у конкретній формі *спраоомѣ* (88) варто врахувати пол. вплив, оскільки і в цьому випадку сама лексема є напевно полонізмом (ідеться про один з кількох засвідчених у Л. іменників чол. р. на *-ца* (*справца* < *sprawca*, див. також *зраоца* (113), *драпѣзца* (119) і т. д.)⁵⁸, які й так само, як і в пол. мові мають закінчення *-овѣ* у род. відм. мн.: *причиоцовѣ* (130), *наслѣдовцовѣ* (143), *похлѣбцовѣ* (75)⁵⁹. Можливо не без пол. впливу перекладач вибрав форму род.

⁵⁴ *Історія української мови...*, ст. 379-381. Шевельов, *Історична фонологія...*, ст. 550.

⁵⁵ *Історія української мови...*, ст. 214.

⁵⁶ Там-таки, ст. 94-95.

⁵⁷ Там-таки, ст. 101-102.

⁵⁸ Там-таки, ст. 85: „І пам'ятках зрідка трапляються форми на *-омѣ* та *-емѣ* [ідеться про іменники з наз. відм. на *-а*], утворені за аналогією до іменників чол. роду колишньої основи на *-ѣ*, *-јѣ* - [...]”.

⁵⁹ Там-таки, ст. 84.

відм. мн. *serць* (IV < пол. *serc*). Так само клична форма на -у в звертанні *сноу мой* (139) є мабуть відгомінном пол. форми *syni*.

2.2.3. Стисло про словництво

Щодо словництва Л. Віктор Мойсієнко слушно наголошує на наявності словоформи *слоу^овы* (род. відм. одн.): *на самый ве^рхъ высокое слоу^овы в'ступивши < на край висока камене възшедъ* (107)⁶⁰. Дослідник міркує: „*слуда* (род. відм *слудъве*) ‘скеля’, відоме в давньоукраїнській мові, пізніше в українських пам’ятках до XVI ст. не виявлено (у досліджуваному тексті – це перша із відомих у староукраїнській писемності фіксацій лексеми). Проте в українських говірках (Надвірна, Івано-Франківська обл.) подібні утворення засвідчені дотепер: *слудване* ‘велике каміння’”⁶¹. Ми не можемо нічого додати, лише зазначаємо, що польських відповідників цієї лексеми не виявлено.

Так само на перший погляд звертає на себе увагу (позірна) лексема *грѣбія*, що начебто трапляється лише у Л.: [згонь] *не могъ бы смолы и^з грѣби и лозы, розны^х ты^х матергы пожирати* (17). *Словник української мови XVI – I пол. XVII ст.* фіксує лише цей приклад з Л і подає значення „*бот. пурпhea* водяна рослина з родини гребенястих”⁶². У транслітерованому цсл. тексті написано: *вгнь [...]* *ни бо бы нафѡу из' грѣби и лозіе, и толика яль телеса*; слово взято з цсл. зразка. Що до значення слова, редактори Л. та працівники *Словника української мови XVI – I пол. XVII ст.* не помітили, що Л., тобто Золотовустий, посилався на Книгу Даниїла (3,46: „И не престаша ввергшии ихъ слуги царевы, жгуще пещь нафѡю и смолюю, и изгребьими и хврастіємъ”). Отже слова *грѣбія* в Л. узагалі не засвідчено; є лише цсл. *изъгребіе* зі значенням ‘клоччя’ (гр. *στυπίον*). В обох транслітерованих виданнях ми маємо справу з неправильним словорозподілом. До речі варто додати, у ранньомодерній пол. мові також трапляється слово *zgrzebie* у цьому самому значенні⁶³.

У пошуках діалектних елементів, зокрема поліських, житомирський дослідник також намагається виокремити „словотвірні полісько-волинські локалізми на -исък-о“: *верѣтиско* (20) ‘грубий одяг’, *збориско* (73), *насмъвиско* (114), *вѡмовискъ* (127)⁶⁴. Однак м’якість *с* ніде не зазначено, ми мабуть маємо справу з суфіксом -исък-(о). Окрім цього варто вказати на пол. відповідники наведених слів: *zborzysko*, *naśmiewisko*, *obtowisko*. Що ж до слова *верѣтиско*, воно справді

⁶⁰ Там-таки, ст. 12-13.

⁶¹ У цьому контексті житомирський дослідник покликається на: В. Німчук, *Давньоруська спадщина в лексичі української мови*, Київ 1992, ст. 114 та на С. Личук, *Семантика та структура народних географічних назв Івано-Франківщини*. Дис. канд. філол. наук. (рукопис), Івано-Франківськ 2015, с. 394 (додаток А).

⁶² *Словник української мови...*, п. г. *грѣбія*.

⁶³ *Kartoteka Słownika języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku*, п. г. *zgrzebie*.

⁶⁴ В. Мойсієнко, *Перекладацька майстерність...*, ст. 12.

не має відповідника в пол. мові⁶⁵, проте наявність цього слова найімовірніше взагалі пояснюється знову ж таки на тлі цсл. оригіналу, де вживається звичайне цсл. слово *вретиче* (зі значенням ‘дешевий одяг’, ‘мішок’).

Далі житомирський дослідник зазначає стосовно слова *присънокъ* (див. *ньогокого присън'кѣ перегорода* (48)) –, що тут „*присінок*, можливо, коридор, якась прибудова; див. ще *присінок* – ‘невелика комірчина в хаті’”⁶⁶. Однак варто вказати на те, що *Словник польської мови XVI ст.* нотує варіанти *przysianek*, *przysienek* і *przysionek*, при цьому останнє слово досі вживається в сучасній стандартній мові саме в значенні ‘прибудова біля входу’⁶⁷.

Окрім цього житомирський дослідник слушно вказує на уживання вказівного займенника *тамтот* – на *та^мто^м свѣтъ* (28), *там'тое право* (136), *та^мтые* (140), що дотепер відомий „у південно-західних та волинсько-поліських говірках”⁶⁸; проте навіть якщо ці утворення не обов'язково походять з пол. мови (що, однак, дуже ймовірно), варто було б вказати на наявність пол. відповідників *tamten*, *tamta*, *tamto*.

Деінде Мойсієнко згадує про числівникову форму *вдесѣтеронасоб* (121) і вказує на чеські форми наکشталт *dvojnásob* (Мойсієнко 2017, 20). Оскільки Наливайко навряд знав чеську, натомість напевно знав пол. мову, варто вказати на пол. відповідник *w dziesięciornasob*, що фіксується в *Словнику польської мови XVI ст.*⁶⁹.

Загалом житомирський колега, здається, трохи недооцінює польський чинник, хоча сам вказує на нього зі слухним наголосом. Зокрема Мойсієнко зазначає, що „звичайно, великою мірою в перекладі представлена польська мовна стихія”, що вже „в самій назві збірника маємо очевидний полонізм *оспалый* ‘приспаний’, який, очевидно, був зрозумілим русинам-українцям на час укладання твору, але з часом із активного вжитку вийшов”⁷⁰. Мойсієнко також пропонує короткий вибір „полонізмів і запозичених через польську мову європеїзмів”: зокрема *жродло* (2), *ламен'тъ* (2), *знагла* (9), *вишоукиває^м шатан'* (11), (*малакіиць* – *псоу подобньи*) *вишечни^к* (11), *вфъровати* (14), *азали* (14), *аза^ж* (15), *в рыхло^м часть* (52), *а^лбо* (58), *флекгм^л* (58), *з' вишечницею* (78), *рыно^к* (76), [*блеватины* –] *вымгътовъ* (84), *панъ* (84), *на фѣдаме^нтъ* (89; так у Л; деінде трапляється *фоун'даментъ* (129)), *жс^лнгръ* (92), *звѣта^зства^х* (94), *малже^нство* (99), *цоудность твари* (134), *вбфите* (144), *ган'дель власне естъ* (146)⁷¹.

⁶⁵ Слово *wrocisko*, що зафіксовано в *Картотеці Словника польської мови XVII і I пол. XVIII ст.*, має зовсім інше значення: *Kartoteka*, п. г. *wrocisko*.

⁶⁶ В. Мойсієнко, *Перекладацька майстерність...*, ст. 12.

⁶⁷ *Słownik polszczyzny XVI wieku*, під відповідними гаслами.

⁶⁸ В. Мойсієнко, *Перекладацька майстерність...*, ст. 12-13.

⁶⁹ *Słownik polszczyzny XVI wieku*, п. г. *dziesięciornasob*.

⁷⁰ В. Мойсієнко, *Перекладацька майстерність...*, ст. 18.

⁷¹ Там-таки.

Щобільше, Мойсієнко наголошує, що загалом „освічені автори” тих часів „досить активно до тогочасної писемно-літературної (руської/простої) мови долучали польську складову”, яка „в перекладі Наливайка [...] становить значний відсоток”⁷², а також: „Тобто, наблизити давню й менше зрозумілу церковнослов’янську мову до читача для Наливайка означало тлумачити її більшою мірою через українську й меншою через польську. Мабуть, є підстави констатувати факт очевидності в мовленні освічених людей початку XVII ст. двох мов – української та польської”⁷³. Як сильно пол. мова вплинула зокрема на лексику, а також на синтаксис Л, ми досліджуватимемо в окремій статті. Щоб дати враження про вагомість цього впливу, ми наведемо фрагмент руського перекладу вище цитованих цсл. фрагментів (*Єгда горы испитавъ... / егда горы испитавъ...*) зі своїм власним перекладом, що має на меті пол. мову ранньомодерної доби (не звертаємо уваги на фонетичні деталі):

Примѣшаетъ вирь глоубокій рыбитва, кгда сѣтъ запустивши, и мно³ство в мори рыбь загорноувши, роздирающа ѿ та^жкости рыбь сѣтъ выволоче^т. Сдох^тный те^ж до гаю и мысливецъ бывае^т. кг^лы горь дознавши, и запусты на гора^х вб^ехавши, з[’] значнымú и вбфиты^м вбловомъ ворочае^тса. А если в пожитка^х и мыслив[’]ства^х кохаючи са, вдачна бывае^т таковаа праца. А що жь на^д то ты^м, „которые церковный вирь лова^т. которы^х пожитокъ не на день, анѣ земный, але самое кролев[’]ство нб^сное естъ. Пристѣпивши теды найми^лшій и ннѣ, на Давыдовы^х гоусле^х пѣснь зайграймо голосно. и з ним[’], „чоловѣчю по^лость вбывлаючи,„ мовмо. заправды про^жно са фрасоуе^т вшелакій чоловікъ живоучій (111–112).

Przymusza wir głęboki rybitwa, gdy sieć zapuściwszy, i mnóstwo w morzu ryb zagarnąwszy, rozdzierając się od ciężkości ryb sieć wywłacza. Ochotny też do gaju i myśliwiec bywa. Gdy gór doznawszy, i zapusty na górach objechawszy, ze znacznym i obfitym obłowem wraca się. [...]

A jeśli w pożytkach i myśliwstwach kochającym się, wdzięczna bywa takowa praca. A cóż nad to tym, którzy cerkiewny wir łowią, których pożytek nie na dzień, ani ziemny, ale same krolestwo niebieskie⁷⁴ jest. Przystąpiwszy tedy najmilszy i ninie, na Dawidowych guslech pieśń zagrajmy głośno. i z nim człowiecą podłość objawiając, mówmy. Zaprawdy próżno się frasuje wszelaki człowiek żyjący.

3. Висновки

Лькарство на оспалый оумысль чоловічій 1607 р. являє собою надзвичайно цікавою пам’яткою руської/української літератури ранньомодерної доби та її мови. Двомовний друк містить з одного боку церковнослов’янський текст, який

⁷² Там-таки, ст. 21.

⁷³ Там-таки.

⁷⁴ Так! У зацитованому фрагменті це єдина форма, де в слові вживається інший суфікс. Взагалі таких форм і в Л трапляється дуже мало, про що йшлося в окремій статті: М. Moser, „Русько”-польський диференціальний словничок лексичних основ з „Лькарства на оспалый оумысль чоловічій”, *Острів, 1607 р.*, „Slavia Orientalis” 2019, nr 4, s. 721-739.

є результатом недосконалої східнослов'янїзації сербської версії, а з другого боку доволі вільний та якісний переклад, який є доволі яскравим прикладом „прототипічної” „простої руської мови” ранньомодерної доби. Попередні спроби всталити якісь поліські говіркові сліди у руській версії нас не переконують. Водночас ми переконані, що мову і цієї пам'ятки важко зрозуміти без урахування „польського чинника”.

ПРО АВТОРА

Michael Moser – Univ. Prof. Mag. Dr. Dr. h. c.; Universität Wien, Institut für Slawistik; Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest.

Основні публікації: *„Юности честное зеркало” 1717 г.: у истоков русского литературного языка*, Münster – Wien 2020 (w druku); *New Contributions to the History of the Ukrainian Language*, Edmonton – Toronto 2016; *Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки*, Львів 2012; *Причинки до історії української мови*, 3-е вид., Вінниця 2011; *Die polnische, ukrainische und weißrussische Interferenzschicht im russischen Satzbau des 16. und 17. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main u. a. 1998.

ORCID: 0000-0002-3693-1291

E-mail: michael.moser@univie.ac.at